

10. Приходько Я. Текст як факт соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії) / Я. Приходько // Ейдос. – Вип.1. – 2005. – С.77-82.
11. Outram D. The Body and the French Revolution: Sex, Class and Political culture / Outram D. – Yale : Yale University Press, 1989. – 197 p.
12. К'юбільє Жан-Марі. Порногламур / Жан-Марі К'юбільє. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2009. – 176 с.

Потапенко Я. А. Homo somaticos как объект исторического дискурса в постмодернистской парадигме периода сетевого сообщества

В статье исследуется специфика осмысления телесных феноменов в контексте формирования постмодернистской парадигмы исторического повествования. Особое внимание уделяется наиболее спорным взглядам интеллектуалов постмодерна относительно соматической проблематики.

Ключевые слова: телесность, постмодернизм, исторический дискурс, историография, сетевое сообщество.

Potapenko Ya. O. Homo somaticos as the object of historical discourse in the postmodernists paradigm of period of the network society

In the article the specific of comprehension of the corporal phenomenones in the context of forming of postmodernist paradigm of historical narrative is explored. The special attention is spared to the most debatable looks of intellectual persons of postmodern in relation to somatic problems.

Keywords: corporality, postmodernism, history discourse, historiography, network society.

УДК: 930.85.001.8:94(100)

В. Г. Космина

ЄДНІСТЬ ТЕОРІЇ Й МЕТОДУ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ АНАЛІЗІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

У статті розглядаються методологічні проблеми сучасних цивілізаційних досліджень. Автор акцентує увагу на принципі єдності теорії і методу як вимозі постнекласичної науки.

Ключові слова: теорія, метод, всесвітня історія, цивілізаційний аналіз.

Одним із фундаментальних принципів, на яких базується система науки, виступає єдність теорії й методу. На їхній взаємозв'язок указував академік І.Д. Ковальченко: «науковий метод являє собою теоретично обґрунтований нормативний пізнавальний засіб», теорія є «основою для вироблення методу», а метод – «засобом отримання нового знання, котре збагачує й розвиває теорію» [1, с. 40]. Говорять також, що «науковий метод – це теорія в дії» [2, с.60]. Проте їхній зв'язок є набагато складнішим і глибшим. Теорія і метод – це зовнішня і внутрішня сторони єдиного феномена, імення якому – наука. Якщо науку розглядати як соціальну систему, або систему комунікацій, а така її інтерпретація впливає з системної теорії німецького соціолога Нікласа Лумана, то буде зрозумілим, що методи визначають внутрішній зміст самої науки, а теорії – відповідне «бачення» нею її зовнішнього світу, «пізнавати» який вона й покликана. Коментуючи луманівську теорію, російський соціолог О.Ю. Антоновський пише: «Для більш «просунутої» системи комунікацій, скажімо, для соціальної системи науки, інореференцію (відкритість цієї системи) маніфестують наукові теорії, адже в них тематизуються реалії зовнішнього світу, тоді як наукові методи визначають характер перебігу наукових досліджень, а отже, й наукових комунікацій, і в цьому сенсі репрезентують самореференцію науки, її замкнутий характер» [3, с.11].

Тож наука реально можлива лише за умови єдності теорії й методу: методи тієї чи тієї галузі науки визначають характер і зміст теоретичного пізнання світу, тоді як теоретичне бачення нею невпинно змінюваного навколишнього світу, у свою чергу, зумовлює характер і зміст застосовуваних нею дослідницьких методів. Саме тому різні періоди в еволюції науки позначені використанням нею різних наборів наукових методів і відповідних наукових теорій (теоретичних «картин світу»). За цими ознаками розрізняють класичну, некласичну і постнекласичну науку. Якщо класична наука спиралась на механічну картину світу, мала за об'єкт прості системи й визнавала лише «об'єктивні» способи і засоби осягнення дійсності, некласична наука почала вивчати складні саморегулюючі системи (фізичні, біологічні, соціальні) із імовірнісним характером взаємозв'язків елементів, а тому мусила визнати особливу роль суб'єктивного чинника в методології досліджень, то об'єктом постнекласичної науки стали вже складні саморозвиткові системи, починаючи з мегасистеми Всесвіту, що можуть досліджуватися лише на основі міждисциплінарності та синергетичної епістемології [Див.: 4; 5], при визнанні культурно-історичної зумовленості й обмеженості теорій і методів самої науки.

Системне вивчення всесвітньої історії практикувалося в рамках марксистського формаційного підходу, що тяжів до методології класичної науки, а більш продуктивно – в руслі цивілізаційного

підходу, що формувався згідно з канонами неокласичної науки, а особливу увагу приділяв суб'єктивним чинникам і в історії, і в її дослідженні. Тут головними орієнтирами стали цивілізаційні теорії М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі. Ці теорії вимагали й відповідного методологічного інструментарію історичних досліджень. Перехід же науки до постнеокласичної фази, що розпочався в останній третині ХХ ст., а в історії людського суспільства супроводжувався (і ускладнювався) процесами глобалізації, гостро поставив питання про формування адекватної викликам часу теорії цивілізаційного розвитку і узгодженої з нею методології цивілізаційного аналізу всесвітньої історії.

З кінця ХХ ст. спостерігається сплеск інтересу до цивілізаційного осмислення світової історії, особливо в Росії та інших пострадянських країнах, де втратила багатьох прихильників формаційна теоретична парадигма. У великій кількості з'являються все нові цивілізаційні концепції тих чи інших процесів історії [Див.: 6; 7]. Але вони залишаються філософськими конструкціями й зазвичай не супроводжуються формуванням відповідної методології історико-цивілізаційних досліджень. Деякі нові кроки в цій царині здебільшого стикалися з застарілими епістемологічними проблемами.

Так, знаний російський учений-цивілізаційник І.М. Іонов у своїй монографії спеціально зупинився на методах вивчення взаємодії цивілізаційної свідомості та історичного знання. Такими виступають традиційні методи історіографії, методи феноменології, гештальтпсихології та лінгвістики, «котрі ще необхідно засвоювати й адаптувати до завдань історичного знання» [8, с.107]. Але тут виникає серйозна перешкода у вигляді фактичної неможливості прямого дослідження чужої свідомості. Ю.Б. Черняк для цивілізаційного аналізу рекомендує виокремлювати («постулювати») різні пласти, паралелізми, сектори, сфери, субсфери, регіони, уклади тощо, які мають вивчати різні наукові дисципліни (економічна історія, історична соціологія, історична політологія, історична демографія, історична екологія, історична культурологія тощо) за «принципом додатковості» [9, с.14, 226–245]. Та цим по суті заперечується здатність історичної науки самостійно проводити цивілізаційний аналіз історичного процесу, а існування зв'язків між явищами теоретично може бути підтверджене «тільки посиланням на відповідну філософську аксіому» [9, с.152].

У цій статті ставиться за мету окреслити методи цивілізаційного аналізу всесвітньої історії відповідно до змісту цивілізаційної теорії та вимог постнеокласичної науки.

Теоретичним «дороговказом» тут буде слугувати описана ще І.Д. Ковальченком схема конструювання свого роду методологічних «агрегатів» із поєднання певної сукупності різних методів. Він писав, що «загальнонаукові, та й спеціально-наукові методи, образно кажучи, являють собою випрацювані в процесі тривалого пізнавального досвіду уніфіковані інтелектуальні засоби, певні «деталі» та «вузли», з котрих можуть конструюватися різні конкретні та спеціалізовані методи, що виступають у ролі «машини», яка продукує наукове знання» (1, с.229). Він наголошував, що конкретно-проблемні методи являють собою різні поєднання загальнонаукових методів і ґрунтуються на тому чи іншому спеціально-науковому методі чи сукупності цих методів (1, с.229).

Такою сукупністю спеціально-наукових методів у критичному осмисленні існуючих цивілізаційних теорій та визначенні шляхів ефективного цивілізаційного аналізу історії виступають новітні методи, що сформувалися в добу постнеокласичної науки. Це методи семіотичного аналізу, деконструкції, спостереження другого порядку.

Для дослідження праць М.Я. Данилевського [10], О. Шпенглера [11] й А.Дж. Тойнбі [12], в яких викладені їхні теорії цивілізацій, доречним є застосування передусім методу семіотичного аналізу. Семіотика – це наука, що вивчає властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві, передусім природних та штучних мов [Див.: 13]. Розрізняють три основні напрями аналізу знакових систем: синтактику (виявлення закономірностей побудови знакових систем безвідносно до їх інтерпретації); семантику (відношення знаків до означуваного); прагматику (відношення знаків з їх відправниками, одержувачами та контекстом знакової діяльності). У дисертації приділяється увага виявленню і синтаксису, тобто композиційної будови праць, і прагматичної спрямованості їх написання, причому констатується їхня відмінність у всіх трьох мислителів.

Але головним предметом аналізу є семантика творів – ті значення і смисли, що приписуються авторами теорій історичній реальності, сукупності осмислених ними фактів історії. Семіотичний, а насамперед – семантичний, аналіз дозволяє з'ясувати, що, попри своєрідність застосованих ними методів дослідження всесвітньої історії, вони надавали їй ходу схожого значення. Ця схожість полягала в органіцистській аналогії, тобто, в погляді на історію людства як на історію життя окремих «організмів». Порівняльний аналіз цих органіцистських аналогій показує, що вони все-таки відрізнялись одна від одної. М.Я.Данилевський асоціював культурно-історичний тип із типом (класом) рослин, О.Шпенглер асоціював зародження й життя культури з життям тваринного організму, а А.Тойнбі розглядав історію цивілізацій за аналогією з життям індивідів, причому різних генерацій.

Ці аналогії визнавалися авторами. Вони самі по собі постають логічними, коли врахувати, що вказані мислителі виходили з філософської ідеї цілісності світу і єдності в ньому всього живого. Інша справа, що під ці аналогії вони, очевидно, підбирали «значущі» факти й не надавали особливого

значення «незначущим», за що їх часто критикували історики-практики. Семіотичний аналіз дозволяє виявити щось подібне і в інших теоріях, зокрема, формаційній.

Як же це відбилося на співвідношенні цивілізаційних теорій та інших метанаративів з методологією історії, котра в центр уваги ставить вивчення максимально можливої кількості фактів? Для дослідження цього аспекту зазначених теорій слугує метод деконструкції.

«Деконструкція» (від лат. de «навіпаки» і constructio «будую») буквально являє собою латинський переклад грецького «аналіз». «Деконструкцію» як особливу стратегію по відношенню до тексту ввів у текстологічну практику французький філософ і семіотик Ж.Дерріда [14]. Ця стратегія включає в себе як деструкцію тексту, так і його реконструкцію, інакше кажучи – переконструкцію, або в розширеному розумінні – переосмислення. Вона спрямована на усунення традиційного для європейської культури панування «метафізики» й «логоцентризму» в тексті, коли якась ідея («трансцендентальне означуване») зримо чи незримо підпорядковує собі текст і запозичені з інших текстів смисли, центрує його на собі (на одній, прийнятній для себе, стороні кожної дуальної опозиції на противагу іншій), навіть якщо автор цього й не усвідомлює. Мета деконструкції – виявити це «трансцендентальне означуване» і позбавити текст його «тоталітаристського» диктату. Хоча сам Ж.Дерріда не погоджувався, щоб розроблена ним стратегія деконструкції була перетворена на формалізований науковий метод, вона насправді стала і течією в постмодерністській філософії, і методом у роботі з текстом, у т.ч. в осмисленні культури та історії як тексту.

«Метод деконструкції, винайдений Дерріда, – пише Г.Косіков, – полягає в тому, щоб, «розібравши» монолітну будову твору й максимально дезорганізувавши його складові елементи, підірвати тим самим його владу й вивільнити максимальне число різнорідних текстових смислів» [15, с.39]. Застосування цього методу в нашому випадку означає вивільнення фактологічного матеріалу історії з-під влади такого «трансцендентального означуваного» як «культура-організм», що вже саме по собі «змушує» добирати й упорядковувати факти для його означення.

З'ясовується, що історичні факти, наведені в працях з теорії цивілізацій, самі по собі, тобто в тих формах, у яких вони були виявлені й описані істориками-практиками в процесі дослідження історичних джерел, не зв'язані між собою в той спосіб, у який вони висвітлені й проінтерпретовані в зазначених теоріях. Більш того, ті ж самі факти не менш «переконливо» ілюстрували й інші філософсько-історичні концепції. Це ж саме можна сказати й про марксистську формаційну теорію, в якій «економічний детермінізм» був також зовні нав'язаний множині фактів і її відповідним чином упорядкував. Самі ж факти традиційно, принаймні з XIX ст., тлумачились у науці як окремі (й по-своєму самодостатні) «атоми», або «цеглинки» історії, що, мовляв, зв'язуються в складні «молекули» за «законами світової історії», котрі, однак, за два століття так ніхто й не спромігся відкрити.

Метод деконструкції дозволяє звернутись і до аналізу історії філософії науки та встановити, що ще в XVII ст. вченням Р.Декарта була закладена традиція дихотомічного протиставлення суб'єкта (свідомості, дослідника) і об'єкта (матерії, природи) [Див.: 16, с.49–76]. Її впровадження в філософію і методологію історії, де людина в історії одночасно є і об'єктом і суб'єктом, створило по суті нездоланні перешкоди на шляху становлення історії як науки. Яка б сторона дуальної опозиції «суб'єктивне – об'єктивне» не акцентувалася відповідно до тієї чи іншої теорії («трансцендентального означуваного»), завжди залишалася очевидною неповнота, односторонність відповідного методологічного підходу. Це стосується і теорій, що надавали перевагу «об'єктивному» аспектові історії (позитивізм, неопозитивізм, марксизм, структуралізм тощо), і теорій, що вирішальним чинником історії вважали «суб'єктивний» (філософія життя, герменевтика, феноменологія, історична антропологія тощо). Отже, має бути деконструйована і сама традиція історичної науки з її «трансцендентальним означуваням» – суб'єкт-об'єктною дихотомією.

Слід ще раз нагадати, що метод деконструкції не зводиться лише до «деструкції» старого «моноліту» твору, а й передбачає (хоча б в ідеалі) «конструювання» нового, тією чи іншою мірою позбавленого якоїсь певної «центрації» (Б.Г.Соколов пропонує для цього паліативний варіант «гіпертексту історії» [17]). Найбільшою мірою цій потребі відповідає системно-комунікативна теорія Н.Лумана. Вона викладена німецьким ученим у численних працях, зокрема в таких фундаментальних як «Соціальні системи» [18] та «Суспільство суспільства» [Див.: 19]. Згідно з нею, в суспільстві як системі немає нічого, крім комунікацій, а решта систем, включаючи людей, належить до його навколишнього світу. У комунікації ж зникає дихотомія суб'єкта й об'єкта, а отже, й сама можливість відповідної «центрації» в аналізі й описі суспільства та його історії. На зміну об'єктові приходять розрізнення системи і навколишнього світу. Доречно зауважити, що, обґрунтовуючи схему розрізнення, Н.Луман посилався й на відповідну концепцію **розрізнення** (фр. *differance*) у Ж.Дерріда.

Саме тому своєрідним продовженням методу деконструкції, але вже в позитивному, конструктивному, ключі, можна вважати описаний у монографії [20, с.116–120.] метод спостереження другого порядку. Він найяскравіше демонструє єдність теорії і методу. Висхідними пунктами його створення на основі теорії Н.Лумана є такі. Якщо суспільство складається лише з комунікацій, то можна відійти від традиційного «об'ємного», багатогранного, бачення історичних фактів та джерел в їх

«об'єктивному» і «суб'єктивному» (людському) вимірах і розглядати їх як ті ж комунікації – у системно-суспільному вимірі: для суспільства має значення тільки їхній комунікативний зміст. В такому разі традиційні історичні джерела, передусім письмові, є тими ж таки фактами-комунікаціями, які вказують і на себе, і на інші факти-комунікації минулого.

У комунікації зливаються воєдино суб'єктивне й об'єктивне, анігілюється суб'єкт-об'єктна антиномія, зникає ґрунт для картезіанського дуалізму в підході до історичних фактів. В дослідженні місце міркувань про об'єкти і суб'єкти займають міркування про спостереження і розрізнення. Кожна комунікативна система в своїх операціях-комунікаціях спостерігає за власною єдністю, розрізняючи себе і навколишній світ. Це спостереження відбувається всередині самої системи. Її комунікації включають повідомлення адресанта, закладену ним у повідомлення інформацію та розуміння останньої адресатом. Повідомлення є внесками в автопоезис системи, а в інформаціях зазвичай реферується навколишній світ. Дослідження історика, спрямоване на виявлення розрізнення між смислами повідомлень та смислами інформацій, є, таким чином, спостереженням за спостереженнями комунікацій, або спостереженням другого порядку.

Це і є метод спостереження другого порядку. Він, зокрема, дозволяє з'ясувати, якого роду «документальний метод» (в етнометодології «документальним методом» називають звичні для людей способи інтерпретувати часткові зовнішні вияви якогось явища як «документ», що вказує на існування самого явища) використовує досліджувана система в інтерпретації навколишнього світу, що вона в ньому «бачить», а чого «не бачить». Спостереження за спостереженнями системи вимагатимуть опрацювання великого масиву доступних для аналізу текстових повідомлень. Певною мірою цю роботу полегшать правильно сформовані методики контент-аналізу та івент-аналізу. Вони ж допоможуть і в дослідженні таких несоціальних систем як системи свідомості окремих індивідів чи груп людей, котрі в суспільстві не виявляють себе інакше, крім як через ті ж комунікації.

Метод спостереження другого порядку успішно застосований у дослідженні Індійської, Китайської, Західної, Латиноамериканської та Євразійської цивілізацій. Відповідно до нього в кожній цивілізації послідовно аналізуються часткові системи (підсистеми) комунікацій: релігійна, владна (владно-власницька), локальна, індивідуальна на основі спостереження за їхніми самоспостереженнями та спостереженнями за іншими частковими системами єдиної багатофункціональної системи суспільства (тобто, за взаємодією між ними) та за навколишнім світом даного суспільства, включаючи взаємодію з іншими цивілізаціями. З переходом Західного суспільства до диференціації на функціональні системи аналізується взаємодія функціональних систем – політики, економіки, виробництва, науки, виховання, охорони здоров'я, мистецтва тощо. Для сучасного світу, де функціональні системи комунікацій поширилися на весь світ, що здобуло назву глобалізації, центр ваги в спостереженні другого порядку переноситься на взаємоспостереження цих світових систем і традиційних багатофункціональних комунікативних систем цивілізацій.

Це, власне, і є наукове дослідження всесвітньої історії як єдиного процесу на рівні систем і зв'язків між ними. Адже в суспільстві як комунікативній системі існують смислові зв'язки між комунікаціями і між комунікативними підсистемами (сферами суспільного життя). В само-віднесенні своїх комунікацій (у повідомленнях) система контролює їхній послідовний смисловий зв'язок. В іншо-віднесенні тих же комунікацій (в інформаціях) спостерігає за навколишнім світом, щоб реагувати на релевантні для неї зміни в останньому й відповідно корегувати свій подальший автопоезис. Це свого роду реактивний смисловий зв'язок.

Таким чином, саме застосування передусім методу спостереження другого порядку, в поєднанні з методами семіотичного аналізу та деконструкції, забезпечує єдність теорії і методу відповідно до вимог постнекласичної науки. Але важливу роль у створенні методологічної конструкції цивілізаційного аналізу всесвітньої історії відіграють і «класичні» наукові методи [Див.: 2, с.95–186]. Вони також виконують функцію свого роду «вузлів» єдиного методологічного «агрегату», однак функцію здебільшого підпорядковану.

Серед емпіричних методів – це передусім спостереження і порівняння. Спостереження в даному випадку є простим спостереженням, або спостереженням «першого порядку». Це метод збору первинної інформації про досліджуваний об'єкт шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації дослідником усіх факторів, які стосуються його і є значимими з точки зору відповідного дослідження. Таке невиключене спостереження передбачає лише реєстрацію дослідником процесів, подій «збоку» (на відміну від спостереження другого порядку, що спрямоване на вивчення об'єкта «зсередини»). Цим методом зазвичай збирається фактичний матеріал з історії цивілізацій та методології історії, відстежуються історичні події та інтерпретаційні підходи різних авторів до всесвітньої історії.

Порівняльний метод передбачає пізнання будь-якого об'єкту або явища починаючи з виділення його подібностей і відмінностей від інших споріднених об'єктів і явищ. Звісно, порівнювати можна тільки еквівалентні поняття, які відображають еквівалентні об'єкти і явища, причому спочатку за найбільш істотними ознаками і лише потім за істотними, менш істотними і т.д. Тож зіставлятися можуть

два чи більше об'єктів, що мають схожі характеристики. Однак системно-комунікативна теорія Н.Лумана відкрила тут принципово нові можливості. Адже всі соціальні системи (в т.ч. політика, право, економіка, виробництво, наука, освіта, мистецтво тощо) складаються з одних і тих же елементів – смислових комунікацій, хай ті й відрізняються одні від одних за зовнішньою формою. Тому стає можливим порівняльний аналіз як цивілізацій у цілому, так і їхніх часткових систем, у т.ч. різних систем усередині цивілізації. Окремо можуть порівнюватися релігійні системи та їхні роль і місце в житті різних цивілізацій. За старих методологічних підходів ця сфера вважалася взагалі непорівнянною. Також зіставляються зовнішні форми систем комунікацій у різних цивілізаціях – їхні стилі.

У новому контексті дещо модифікується й роль теоретичних методів. Так, по-новому використовується метод абстрагування, тобто, спосіб наукового дослідження, який ґрунтується на мисленому виділенні суттєвих властивостей і зв'язків об'єкту і нехтуванні при цьому його другорядними рисами й ознаками. Історія цивілізацій та й узагалі всесвітньо-історичний процес абстрагується до рівня перебігу незліченних комунікацій. Фактично тут ідеться про застосування методу моделювання – побудову мислених моделей цивілізацій, що складаються з комунікацій та їхніх самотворчих і самоспіввіднесених систем.

Узагалі ж цілу низку питань загальнотеоретичного характеру услід за Н.Луманом можна розглядати на рівні абстрагування як філософського й логічного методу «відволікання», котрий дає змогу перейти від конкретних предметів до загальних понять і теоретичних узагальнень. Відповідно, для прикладного застосування теорії загальних систем до конкретики історичної науки та аналізу питань всесвітньої історії застосовується метод конкретизації, як метод дослідження предметів у всій різнобічності їх, у якісній багатосторонності реального існування. Так, загальне поняття комунікацій, котре у Н.Лумана розглядається на абстрактному рівні, логічно конкретизується до історичних фактів та історичних джерел. Це й дає змогу все теоретичне багатство максимально абстрагованої теорії Н.Лумана перенести на конкретику проблематики і методології історичної науки.

Щоправда, тут допоміжну роль виконує вже метод генералізації – методичний прийом, що вимагає ретельного відбору найбільш істотних для конкретного об'єкту матеріалів. Генералізація - це відсікання всього другорядного з метою виділення головного і визначаючого. Такою формою генералізації виступає редукція комплексності (а отже, й невичерпності) історичних фактів та джерел лише до комунікацій. Комунікації – це реальні аспекти реального життя людей та людських спільнот, й істориками вони описуються в усій конкретиці й різнобарв'ї, але до уваги береться лише те, що утворює системи суспільства, тобто комунікації.

Ця обставина якраз і дозволяє найефективнішим чином застосовувати аналіз як метод наукового дослідження предметів, явищ тощо шляхом розкладу, розчленування їх у думці на елементарні складові частини. Стає можливим проводити цивілізаційний аналіз всесвітньої історії не лише на рівні виділення якихось суспільних структур, як це прийнято у філософській та соціологічній традиції цивілізаційного аналізу, а й на рівні конкретних фактів та їхніх системно-комунікативних утворень. І в монографії [20, с.143–270] продемонстровані приклади такого цивілізаційного аналізу від окремих подій до всієї історії цивілізації.

Остання обставина означає застосування методу наукового синтезу – з'єднання розділених елементів об'єкту в єдине ціле (систему). Всесвітня історія постає як єдиний, по-своєму впорядкований когерентний процес, де кожна подія тією чи іншою мірою вписана в систему, пов'язана смисловим чином з іншими системними подіями, а послідовності подій (комунікацій) вибудовані в саморозвиткові й самоспіввіднесені смислові системи, що у формі внутрішніх змін реагують на релевантні події в інших системах і саме таким чином мають з ними зв'язок.

Ці методи аналізу і синтезу використовуються, звісно, в поєднанні з методами дедукції й індукції. Дедукція являє собою спосіб міркування і отримання висновків на основі руху в науковому дослідженні від складного, загального до простого, часткового; виведення детальних суджень, оцінок із загальних положень, умовиводів. А індукція – це міркування, умовиводи, побудовані на виведенні загальних висновків із положень, які виступають їх окремими випадками; дослідницький метод, який веде до узагальнення на підставі окремих експериментів і спостережень фактів, а також формулювання та перевірка гіпотез. У нашому випадку із загальних (і давніх) ідей про єдність історичного процесу, із теорій цивілізацій, системної теорії Н.Лумана дедукуються висновки про існування внутрішніх зв'язків між історичними фактами, а потім, завдяки вивченню цих зв'язків на рівні комунікацій, робляться узагальнюючі висновки про спосіб взаємозв'язку історичних подій і загальну когерентність історичного процесу.

Цілком очевидно, що застосовуваний тут системний підхід відрізняється від традиційного його бачення. Зазвичай системою називають сукупність об'єктів і відношень між ними, що утворюють єдине ціле як нову якість. Водночас, за Н.Луманом, системою є розрізнення системи та навколишнього середовища, здійснюване самою системою в процесі її оперування. Якщо у структурі зазвичай убачають міцний і відносно стійкий зв'язок (відношення) і взаємодію елементів, сторін, частин предмета, явища, процесу як цілого, то в луманівській інтерпретації – це лише домінуюча в системі

комунікацій структура смислових очікувань для селекції все нових варіювань у комунікаціях. Нарешті, замість звичного структурно-функціонального аналізу як такого в описі й поясненні соціальних систем, коли послідовно досліджуються їхні елементи й залежності між ними в рамках цілого, ми отримуємо вже функціонально-структурний аналіз, при якому спочатку виявляються функції підсистем та елементів, а потім – вибудовані ними зв'язки в рамках цілого. У результаті з'являється можливість досліджувати систему не в «застиглому» вигляді, а в її постійному русі, змінах, еволюції.

І саме в такому еволюційному ключі і досліджуються взаємодія цивілізацій, і проводиться їхній порівняльний аналіз. Для їх класифікації й типологізації береться до уваги як загальний стиль комунікацій у кожній із них, так і, особливо, зміст і стиль релігійних комунікацій. Завдяки цьому робиться висновок про виправданість і виокремлення тих чи тих цивілізацій, наприклад, у А.Тойнбі, і умовного поділу їх на дві групи (гілки) – східну і західну.

Таким чином, наведена тут методологія цивілізаційного аналізу всесвітньої історії результативно з'єднує методи класичної науки і сучасні методи постнекласичної науки.

У цілому дотримання принципу єдності теорії та методу в умовах постнекласичної науки, коли в прикладних історичних дослідженнях з'єднані постнекласична системна теорія (в даному випадку – луманівська) і методи з арсеналу постнекласичної науки – спостереження другого порядку, семиотичному аналізу, деконструкції, – уможлиблює нові способи вивчення вже відомих історичних та історіографічних джерел і забезпечує нові наукові результати в цивілізаційному аналізі всесвітньої історії. При цьому знаходять нове застосування й давно випробувані методи класичної та некласичної науки. А в підсумку досягається головна мета методології історії, котра полягає в тому, щоб за мірками наукознавства «вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історичному свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань» [21, с.7].

Джерела та література

1. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко ; Отд-ние истории РАН. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
2. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки : учебник / Е. В. Ушаков. – М. : Экзамен, 2005. – 528 с. – (Учебник для вузов).
3. Антоновский А. Ю. Никлас Луман : эпистемологическое введение в теорию социальных систем / А. Ю. Антоновский. – М. : ИФРАН, 2007. – 135 с.
4. Аршинов В. И. Синергетика как феномен постнеклассической науки / В. И. Аршинов. – М. : ИФ РАН, 1999. – 203 с.
5. Эпистемология и постнеклассическая наука : сб. статей / отв.ред. Аршинов В. И. ; РАН, Институт философии. – М. : ИФРАН. – 1992. – 158 с.
6. Костяев А. И. Современная российская цивилизациология : подходы, проблемы понятия / А. И. Костяев, Н. Ю. Максимова. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 328 с.
7. Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) / В.Е. Гончаревський. – К. : Логос, 2011. – 220 с.
8. Ионов И. Н. Цивилизационное сознание и историческое знание : проблемы взаимодействия / И. Н. Ионов ; [отв. ред. Л. П. Репина] ; Ин-т всеобщ. истории РАН. – М. : Наука, 2007. – 499 с.
9. Черняк Е. Б. Цивилиография : наука о цивилизации / Е. Б. Черняк ; Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. – М. : Международные отношения, 1996. – 384 с.
10. Данилевский Н. Я. Россия и Европа : [взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому] / Н. Я. Данилевский ; сост., послесловие и комментарии С. А. Вайга-чева. – М. : Книга, 1991. – 574 с. – (Историко-литературный архив).
11. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер [пер. с нем.]. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль)
12. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Соммервелла : Т. 1 / Арнольд Дж. Тойнбі ; пер. з англ. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1995. – 614 с.; Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Соммервелла : Т. 2 / Арнольд Дж. Тойнбі ; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К. : Основи, 1995. – 406 с.
13. Почепцов Г. Г. Семиотика / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – 432 с.
14. Деррида Ж. О грамматологии / Жак Деррида ; пер. с фр. и вст. ст. Н. Автономовой. – М. : Ad Marginem, 2000. – 512 с.
15. Косиков Г. К. «Структура» и/или «текст»: стратегии современной семиотики / Г. К. Косиков // Французская семиотика : от структурализма к постструктурализму / пер. с фр. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 2000. – С. 3–48.
16. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшукувати істину в науках / Р. Декарт. – К. : Тандем, 2001. – 104 с.
17. Соколов Б. Г. Гипертекст истории / Б. Г. Соколов. – СПб. : Санкт-Петерб. философское общество, 2001. – 193 с.
18. Космина В. Г. Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процесса : монография / В. Г. Космина. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.
19. Луман Н. Социальные системы : очерк общей теории / Н. Луман ; пер. с нем. И.Д. Газиева ; под ред. Н.А. Головина. – СПб. : Наука, 2007. – 644 с. – (Классика социологии).
20. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновского. – М. : Логос, 2004. – 232 с.; Луман Н. Медиа коммуникации / Н. Луман ; пер. с нем. А. Глухова, О. Никифорова. – М. : Логос, 2005. – 280 с.; Луман Н. Эволюция / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновского. – М. : Логос, 2005. – 256 с.; Луман Н.

Дифференциация / Н. Луман ; пер. с нем. Б. Скура-това. – М. : Логос, 2006. – 320 с.; Луман Н. Самоописания / Н. Луман ; пер. с нем. А. Антоновского, Б. Скуратова, К. Тимофеевой. – М. : Логос, ИТДГК «Гнозис», 2009. – 320 с.

21. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів : ЛДУ ім. Ів.Франка, 1999. – 224 с.

Космина В. Г. Единство теории и метода в цивилизационном анализе всемирной истории

В статье рассматриваются методологические проблемы современных цивилизационных исследований. Автор акцентирует внимание на принципе единства теории и метода как требовании постнеклассической науки.

Ключевые слова: теория, метод, всемирная история, цивилизационный анализ.

Kosmyna V. G. The unity of theory and method in civilizational analysis of the world history

The article analyzes the methodological problems of modern civilizational studies. The author focuses on the principle of unity of theory and method as a requirement of postnonclassical science.

Keywords: theory, method, world history, civilizational analysis.

УДК: 94:323.11(477)

Ю. О. Каганов

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І РАДЯНСЬКА ІДЕОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена теоретичному та історіографічному аналізу феноменів національної ідентичності і радянської ідеології. Постулюється проблема впливу радянської ідеології на процеси формування української національної ідентичності у другій половині ХХ ст. та перспективні шляхи її вивчення. Акцентується увага на співвідношенні офіційної (радянської, політичної) і національної (громадянської, етнічної) ідентичностей в умовах радянської ідеологічної політики.

Ключові слова: національна ідентичність, ідеологія, агітація, пропаганда, мовний дискурс.

Сучасна гуманітаристика значну увагу приділяє концепту національної ідентичності, тобто самовизначення особи у національному контексті, усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, історичної пам'яті, культурної спадщини тощо.

У нинішніх українських реаліях національна ідентичність вирізняється амбівалентністю, суттєвими регіональними відмінностями, що виявляються у сприйнятті певних історичних подій, постатей, символіки, мови тощо. Названі протиріччя неодноразово використовувались різними політичними силами для досягнення власних цілей, наслідком чого стала поява у суспільстві певних сумнівів щодо єдності української нації та доречності збереження цілісності держави у майбутньому.

Історичний аналіз причин цього явища неодмінно потребує звернення до витоків формування такої несприятливої чи загрозливої (за різними оцінками) ситуації і, зокрема, до феномену радянської ідеології.

Популярна в радянський період тематика ідеологічної пропаганди та агітації, що була інституційована у спеціальні навчальні курси, освітні заклади, нині не є предметом особливої уваги науковців. У той же час довготривалий ефект радянської пропаганди відчуває на собі суспільство незалежної України, що ускладнює формування політичної української нації.

Як відомо, за радянських часів у суспільствознавстві проблематика національної ідентичності і дотичні до неї питання націотворення і націогенези знаходилися під тінню звинувачень у буржуазному націоналізмі, трактувались виключно як "нездатність спроб сучасної буржуазної філософії використати категорію... в ідеологічній боротьбі". Антинауковість підходів поєднувалась з повним відривом від досягнень західної історіографії цих феноменів. Натомість на теоретичному рівні проблемам національної ідентичності присвячено велику кількість наукових досліджень на Заході. Вагомий внесок у розробку цієї проблематики внесли культурантропологи (так, Дж. Мид висловив ідею про соціальну природу ідентичності, К. Леві-Стросс говорив про важливість проблеми кризи ідентичності), психологи, представники психоаналітичної філософії.

Класичними є твори Ентоні Сміта, Карла Дейча, Ернеста Геллнера, Еріка Гобсбаума, що з позицій теорії модернізації розглядають різні аспекти націогенези.

Г. Касьянов, Я. Грицак, Б. Кравченко здійснили спроби екстраполяції концепцій названих авторів на український ґрунт. Суттєвим проектом у цьому руслі став спеціальний випуск видання «Україна модерна» (2007 р.), присвячений ідентичностям мешканців Львова і Донецька.

У цілому питання національної ідентичності в українській історіографії розглядаються здебільшого у соціологічному та політологічному плані (П. Гнатенко, М. Бузький, В. Павленко, М. Обушний,